

АЛАНО-ОГУЗЬКІ КОНТАКТИ У СТЕПАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПІСЛЯХОЗАРСЬКИЙ ПЕРІОД (КІНЕЦЬ X – ПОЧАТОК XII ст.)

НА рубежі X–XI ст. в основному завершився процес переселення частини маси тюркомовних торків-огузів, відомих також як *гузи* у мусульманських джерелах та *узи* – у візантійських авторів, зі степів Прикаспію на захід у причорноморські степи. До того протягом X ст. відбувся розкол основного масиву огузьких племен. Значна частина огузів мігрувала із Середньої Азії через Іранське нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилась держава турків-сельджуків. Інша частина огузів попрямувала до південноруських степів, де вони стали відомими у наших літописах під назвою *торки* (від самоназви *тюрк*), і там вони потіснили печенігів. Причину такого значного пересунення огузів більшість дослідників бачить як наслідок тиску куманів-половців зі сходу на своїх західних сусідів-огузів, що, на їхню думку, мало місце на початку XI ст. [Плетнева 1981, 213–219; Толочко 1999, 80–81]. Необхідно зазначити, що дослідниками вже давно було доведено, що огузи, які опинились у Середній Азії, включили до свого складу залишки місцевих іраномовних племен сармато-аланського походження, що врешті-решт призвело до утворення туркменського етносу [Толстов 1938, 196; Мацулевич 1947; Васильєва 1964а; Васильєва 1964б; Васильєва 1977; Ошанин 1926; Левин 1947]. Проте проблема алано-огузьких контактів у степах Східної Європи у хозарський та післяхозарський періоди так і залишилась недостатньо розробленою. Причиною цього є традиційний підхід більшості дослідників, у відповідності до якого період панування торків-огузів у степах Східної Європи був нетривалим – лише перша половина XI ст. Проте дані письмових джерел та археології дозволяють вважати, що огузькі племена з'явилися у Північному Причорномор'ї значно раніше початку XI ст. і відповідно до того алано-огузькі контакти на півдні Східної Європи мали встановитись ще у хозарський період.

Мусульманські автори повідомляють, що у першій половині X ст. володіння огузів знаходились у степах на схід від Волги. Так, ал-Істахрі пише, що країна гузів розташовується “на землях на захід від Маваранагра та між хозарами й кімаками, країною карлуків і болгар та кордонами мусульманських держав від Джурджана та Ісбіджаба” [Караев 1968; Материали по истории туркмен... 1939, 166]. Ал-Масуді повідомляє, що на узбережжі Хозарського (Каспійського. – О.Б.) моря знаходиться багато пасовиськ гузів [Материали по истории туркмен... 1939, 166]. Ці ж дані підтверджує анонімний автор твору “Худуд ал-‘Алам”, який був написаний вже наприкінці X ст., але увібрав відомості попереднього періоду. Про сусідні щодо країни гузів території у цьому трактаті сказано, що на схід від них знаходиться пустеля гузів та місто Трансоксіани, а на південь від них – пустеля вздовж Каспійського моря, на захід та на північ від них – ріка Атіл [Minorsky 1937, 100]. Проте найбільш цікаву інформацію про гузів у першій половині X ст. залишив нам Ібн Фадлан, який відвідав їхні землі на шляху із Хорезму до Волзької Булгарії. Арабський мандрівник повідомляє, що країна гузів знаходилась на північ від Хорезму на відстані 15 днів шляху. За даними арабського мандрівника, гузи були кочівниками. Ібн Фадлан також відзначив значне майнове розшарування гузів та досить розвинуту соціальну структуру їхнього суспільства. Вже на початку X ст. арабський інформатор відзначив, що у гузів існували риси державної влади: на чолі усіх гузів був повелитель, який мав титул *ябгу*, а його заступника називали *кюзеркін*. Ібн Фадлан також зазначив, що одним із найбільш впливових у гузів був начальник війська, який мав великі отари худоби. У безпосередній підлеглих до нього перебували ватажки, щодо яких Ібн Фадлан використав як титули тюркської номенклатури, так і власні імена: *Тархан*,

Йинал та **Баглиз**. При цьому арабський інформатор відзначив, що найбільш шляхетним із них був Тархан [Ковалевский 1956, 129–130].

Серед дослідників набула поширення думка, згідно з якою від початку суспільство огузів складалося із 24 племен і це успадкували їхні нащадки як у Середній, так у Малій Азії. Хоча такий розподіл з часом став умовним, бо згодом жодний етнос огузького походження не міг увібрати у себе таку кількість племен. Це можна знайти у відображенні традиції, згідно з якою огузькі племена виводять своє походження від легендарного родоначальника Огуз-хана, в котрого було 24 онуки, від яких походять огузькі племена [Жирмунский 1962, 139–258]. Відголоски такої традиції навіть були помітні у Малій Азії, де, відповідно до “Канун-наме” османського султана Сулеймана I, рада племінних юрюкських вождів складалася із 24 чоловік, а в дивані (урядовій раді) сельджуцького султана Ала ад-Діна Кейкубада було 24 секретарі та писарі [Еремеев 1971, 93]. З огляду на соціальну структуру огузьких племен особливий інтерес становить аналіз огузького епосу “Деде Коркут” (XV ст.), за даними якого огузьке плем’я розділялось на “зовнішніх” і “внутрішніх”. При цьому під час війни “внутрішні” огузи займали центр і ліве крило, а “зовнішні” – праве [Курылев 1964, 2–5]. Якщо вважати, що огузи дотримувалися традиційної північної орієнтації [Кононов 1978, 164], то “внутрішні” огузи становили західне угруповання племені, а “зовнішні” – східне. А це може означати, що при формуванні огузького союзу племен цей принцип переносився на більш високий рівень об’єднання, тобто огузам було притаманне, як й іншим середньовічним кочівникам, розділення на західне і східне угруповання. У свою чергу, для огузького племені була характерна дуальна організація племені: огузи однієї фракції укладали шлюби з представниками протилежної, хоча при цьому незрозуміло, чи збігалось це з поділом огузів на “внутрішніх” і “зовнішніх”. Ці екзогамні групи в огузів склалися із родів, на чолі яких були 24 беки [Курылев 1964, 2–5]. Таким чином, можна побачити, що кожне огузьке плем’я наслідувало у зменшеному вигляді принцип об’єднання 24 підрозділів,

що існував у легендарні часи Огуз-хана. Проте невідомо, чи існувала в огузькому племені ієрархія родів у відповідності до їхнього походження. Аналізуючи таку ситуацію, Д.Є. Єремеев зробив висновок, згідно з яким “тюркські племена досить часто залучали до свого складу не лише родичів, а й цілі групи з інших родів та племен”, що взагалі було притаманно “для всіх кочових племен” [Еремеев 1971, 99]. Є підстави вважати, що до грандіозного розселення огузьких племен в XI ст. огузи, які проживали на північ від Середньої Азії, включили до свого складу окремі родоплемінні групи сармато-аланського походження. Д.Є. Єремеев вважає, що асиміляція іраномовних племен тюрками мала вже місце наприкінці гунської епохи у III–IV ст. у Східному Туркестані. На думку дослідника, під час свого руху, що почався в V–VI ст. із Центральної Азії до Середньої і Західної Азії та до XI–XIII ст. докотився і до Малої Азії та Балкан, масив тюркських племен увібрав у себе різні іранські елементи. Унаслідок цього до мови тюркомовних народів, у тому числі носіїв мов огузької підгрупи, увійшли іранські елементи, причому досить давні: **бьорі/бьорю** – “вовк”, титули – **шад**, **ябгу** тощо. Д.Є. Єремеев вважає, що ця асиміляція іраномовних племен тюрками мала інтенсивний характер у Південному Туркестані від початку VIII ст., коли почалась ісламізація місцевого населення, що сприяло зближенню тюркомовного й іраномовного населення [Еремеев 1971, 236–237].

В XI ст. ал-Біруні писав, що в його час і до того алани та аси проживали між східним узбережжям Каспійського моря і південним берегом Аральського моря, тобто були південними сусідами огузів [Волин 1941, 194]. Крім того, Ібн Фадлан свідчить про те, що на початку X ст. південними сусідами огузів були також мусульмані-саманіди і стосунки огузів з ними мали мирний характер та сприяли розвитку торгівлі [Ковалевский 1956, 126–127]. Проте результати археологічних досліджень дозволили С.П. Толстову зробити висновок, що згодом ці стосунки між саманідами і кочівниками-огузами погіршилися, про що може свідчити ланцюг укріплень, збудованих у X ст. вздовж плато Устюрта [Толстов 1948, 249]. Отже, найбільш інтенсивні

контакти між огузькими племенами і нащадками сармато-аланів у Середній Азії почали здійснюватися саме тоді, коли після падіння Саманідської держави на початку XI ст. до Мавараннагру мігрували племена огузів, що сталося через кілька десятиліть після падіння Хозарського каганату.

До другої половини X ст. огузи перебували у васальній залежності від хозарів. У творах Ібн ал-Асіра та Мірхонда міститься легенда про предка сельджуків, ватажка гузів Дукака, який був на службі у хозарського царя-ябгу. Син Дукака, Сельджук, став особливо наближеним до хозарського царя. Проте унаслідок придворних інтриг Сельджук змушений був звільнитися із-під опіки хозарського царя та зі своїми синами Ізраїлем, Мікаелем, Юнусом та Мусою повів своє плем'я до низин Сирдар'ї, де вони захопили Бухару та заснували свою державу сельджуків [Матеріали по истории туркмен... 1939, 450–451; Артамонов 1962, 419–420]. Ці факти – залежність огузів від хозарів та подальша їхня боротьба з хозарами – знайшли своє відображення у творах інших авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що у середині X ст. узи виходять із-під контролю хозарів і разом з волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність [Константин 1983, 29, 51]. Ібн Міскавейх повідомляє, що в 965 р. тюрки (гузи. – О.Б.) напали на Хозарію [Заходер 1962, 152–157]. Останнє повідомлення дозволяє вважати, що в 965 р. київський князь Святослав узгодив свої дії з огузами і вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату. Саме така інформація дала підстави О.Б. Головку вважати, що пам'ятки салтівської культури в Подонні були знищені торками-огузами унаслідок подій 965 р. Хоча дослідник при цьому зазначив, що не все салтівське населення було знищене прибульцями, а водночас носії салтівської культури “справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис у їхньому господарському та суспільному житті” [Головко 1999, 115].

Таким чином, ця гіпотеза збігається з припущеннями дослідників про переселення частини аланів у цей період з лісостепового Подоння на північний захід, у середовище сіверян [Трофимова 1946; Плетнева 1964, 24–33; Плетнева 1989, 283; Винни-

ков 1984, 72–128; Алексеев 1969, 191, 194], другої частини – у зворотному напрямку: з Подоння до верхів'їв Кубані, на свою батьківщину [Гадло 1994, 22; Афанасьев, Руніч 2001, 236–239; Кузнецов 1969, 300], а третьої частини – на північний схід, на територію мордві-мокши [Алихова 1959, 32; Алихова 1969, 5]. Такий напрямок міграцій донських аланів може свідчити саме про те, що удар завдавався саме з південного сходу, а не з інших територій. Отже, гіпотеза О.Б. Головка дає підстави вважати, що торки з'явилися у Північному Причорномор'ї не на початку XI ст., а на кілька десятиліть раніше [Головко 1999, 115]. Таким чином, наприкінці X ст. торки-огузи могли заселити звільнені від хозарів степи Волго-Доння, тоді як у степах на захід від Сіверського Дінця продовжували кочувати печеніги. Проте є підстави вважати, що огузи проживали на території Хозарського каганату ще раніше і їхні контакти з аланами Східної Європи могли встановитися у більш ранній період.

Так, Є.В. Круглов доводить, що огузи з'явилися на території Хозарського каганату у IX ст. у степах Північного Прикаспію. Дослідник вважає, що кочівники-огузи залишили курганні поховання, серед яких він виділив риси, що, на його думку, можуть свідчити про існування контактів між кочівниками-огузами і салтівським населенням: 1) одночасне існування у дельті Волги курганів кочівників-огузів і курганних та безкурганних поховань хозаро-болгарського населення; 2) поширення у середовищі кочівників жіночих поховань на боці; 3) існування у кочівників колективних і парних поховань, характерних насамперед для населення салтівської культури; 4) значне поширення в похованнях кочівників дельти Волги речей, насамперед копоушок, що набули поширення серед носіїв салтівської культури; 5) обряд порушення кістяків. Поширення таких традицій серед кочового “огузького” населення дельти Волги Є.В. Круглов пояснює не лише проживанням огузів на території Хозарського каганату, а й існуванням змішаних шлюбів, коли чоловіки-кочівники брали собі жінок із середовища носіїв салтівської культури [Круглов 2003, 55–58]. Однак ще й на сьогодні атрибуція поховань огузів-торків становить проблему.

Ібн Фадлан залишив нам опис похорону шляхетного гуза, що, здавалось, мав би допомогти археологам. За даними Ібн Фадлана, небіжчика-гуза ховали з речами у могильній ямі, над якою влаштовували дерев'яне перекриття. Арабський мандрівник повідомляє, що під час похорону могли вбити від одного до кількох сотень коней, а шкіру забитих тварин розтягували на дерев'яному перекритті над небіжчиком. Над усім цим споруджувався курган із землі. Крім того, Ібн Фадлан згадав про одну дуже цікаву рису поховального обряду гузів: «Если же он (покойник. – О.Б.) когда-либо убил человека и был храбр, то они вырубают изображение из дерева по числу тех, кого он убил, поместят их на могиле и скажут: “Вот его отроки, которые будут служить ему в раю” [Ковалевский 1956, 129]. Російський археолог В.О. Иванов, відповідно до згаданого опису і результатів археологічних розкопок, виділив окремо огузькі поховання в курганах кочівників, датовані початком X ст. На заході вони були зосереджені уздовж нижньої течії Волги та північно-східного узбережжя Каспійського моря, на півночі – в басейні річок Великий і Малий Узень. Східні та південні кордони володінь огузів В.О. Ивановим не були виділені достатньо чітко [Іванов 1995–1996, 86–87]. Це можна пояснити тим, що у X ст. етнополітична ситуація у Східному Туркестані та на кордонах із Саманідською державою відзначалась нестабільністю.

Що стосується питання атрибуції старожитностей торків у Північному Причорномор'ї, то це становить окрему проблему, тому що поховальний обряд торків міг зазнати трансформації – як наслідок включення до складу племінних об'єднань огузів-торків окремих родових груп із середовища попереднього печенізького та салтівського населення. С.О. Плетньова вважала, що торки перебували на території степової України нетривалий період на початку XI ст. і тому залишили після себе дуже невелику кількість поховальних комплексів. При цьому С.О. Плетньова виділила у степах Північного Причорномор'я нечисленні кургани торків, яким були притаманні такі риси: поховання здійснювались під невеликими земляними насипами; поодинокі поховання у досить гли-

боких ямах; наявність жіночих поховань; розміщення голови та ніг коня не поруч із покійником, а на приступці або над ним у засипці могили, на середині глибини; у тих випадках, коли небіжчика ховали без коня, могильна яма, як правило, мала приступки з обох сторін для спорудження перекриття [Плетнева 1981, 213, 218]. Проте є район у Північному Причорномор'ї, де зустрічаються підкурганні поховання кочівників післяхозарського часу, що майже повністю відповідають опису поховання гуза, описаного Ібн Фадланом. Йдеться насамперед про басейн Сіверського Дінця у середній його течії.

Саме в цьому районі біля сіл Торське (!) та Марченки (мал. 1) були виявлені в курганах принаймні три поховання кочівників, обряд яких у багатьох деталях збігається з описом поховальних традицій гузів у творі Ібн Фадлана. Поховані тут під курганным насипом огузи-торки знаходились у ямах, перекритих зверху дерев'яною стелею, зверху якої лежали кістки коня, а в одному випадку ще й кістки 8 телят, 2 овець та корови. Небіжчики були покладені головою на Захід та супроводжувались набором речей, що могло вказувати на їхню заможність. У найбільш бідному похованні із речей знайдені лише залишки кінської зброї (вудила, стремена), два ножі, один наконечник стріли та глиняні глечики. У найбільш багатому похованні (курган № 27, поховання 1 у хут. Марченки), окрім кінської зброї та посуду, біля небіжчика були: шабля з прямим перехрестям та круглим навершям рукоятки; залишки дерев'яних, обтягнутих шкірою піхов, прикрашених круглими випуклими бляхами з міді; зроблений зі шкіри та береста сагайдак, в якому були стріли із залізними наконечниками; залізна пряжка та залишки шкіряних чобіт. У цій же могилі біля ніг та голови небіжчика були поставлені грубо вирізані із дерева фігурки людей, що зображували, очевидно, убитих ним ворогів, які мали стати слугами небіжчика у потойбічному світі [Шрамко 1962, 321–322]. Отже, бачимо, що описані підкурганні поховання у середній течії Сіверського Дінця фактично до деталей збігаються з інформацією Ібн Фадлана про поховальний обряд гуза. Таким чином, ці поховальні пам'ятники торків є найбільш ранніми у степах Північного Причорномор'я.

Мал. 1. Дані топонімії, гідронімії та археології про перебування торків-огузів у басейні Сіверського Дінця.

Про перебування торків саме в середній течії Сіверського Дінця свідчать не лише розкопки курганів, а й численні топоніми та гідроніми: річки **Тор (Великий Тор, Казенний Торець), Сухий Торець, Кривий Торець**, село **Торське** на річці Жеребець, селища **Торський** та **Торецький** на річці Казенний Торець, **Торське городище** біля міста Слов'янська [Шрамко 1962, 321]. Досить характерно, що більшість цих гідронімів та топонімів зосереджені на правобережжі Сіверського Дінця (мал. 1). Отже, торки мали проживати у степах на захід від Дінця. Питання в тому, коли вони вперше там з'явилися.

У зв'язку з цим слід зазначити, що перша згадка про "торків" у давньоруських літописах відноситься вже до 985 р.: "Иде Володимир на болгары с Добрынею, уем своим, в лодях, а торки берегом привеле на коних, и так победи болгары" [ПВЛ 1950, 59]. Щодо коментування цього пасажу думки дослідників розділилися.

Так, С.О. Плетньова, дотримуючись думки про появу торків-огузів у південноруських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких булгар, а торки-огузи під час цього походу рухались на північ вздовж лівого берега Волги [Плетнева 1990а, 23]. Академік П.П. Толочко вважає, що Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі у цьому поході торків він висловив таку думку: "Припущення про участь у поході 985 р. саркельських гузів виглядає більш природним, ніж висновок про їхніх нижньоволзьких одноплемінників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів" [Толочко 1999, 80]. У зв'язку з цим особливою інтерес становить думка А.П. Новосельцева, який вважав, що київський князь здійснив напад на приазовських болгар, а не на волзьких [Новосельцев 1989, 227]. Якщо у цьому повідомленні йдеться про приазовських болгар, то виходить, що торки-огузи мали проживати поруч із ними.

У приазовських болгарях дослідники схильні вбачати насамперед “чорних болгар”, про яких згадують “Повість врем’яних літ” та Костянтин Багрянородний. С.А. Ромашов, який спеціально займався питанням локалізації “Чорної Болгарії”, вважає, що вона знаходилась у Східному Приазов’ї [Ромашов 1993, 63–68]. Проте аналіз письмових джерел дозволяє засумніватися в тому, що “чорні болгарі” проживали саме у Східному Приазов’ї. Так, “Повість врем’яних літ” містить текст угоди київського князя Ігоря з візантійцями від 945 р., де про “чорних болгар” сказано так: “А о сих, иже приходятъ Черньни Болгаре, и воюють въ стране Корсуньский, и велим князю Рускому да ихъ не пускаеть и пакостятъ стороне его” [ПВЛ 1990, 74–75]. Якщо виходити із локалізації “чорних болгар” у Східному Приазов’ї, то незрозуміло, яким чином міг київський князь перетинати їм шлях у їхньому просуванні до Херсона, котрий знаходився у Південно-Західному Криму. До того ж значною перешкодою для чорних болгар мала бути Керченська протока. Повідомлення Костянтина Багрянородного дозволяє уточнити питання локалізації “чорних болгар” у Приазов’ї. В середині X ст. візантійський автор у своєму трактаті “Про управління імперією” вказував, що на північ від Азовського моря знаходиться ріка Дніпро, “от которой росы продвигаются и к Черной Болгарии, и к Хазарии, и к Мордии” [Константин 1991, 175].

Вже давно доведено, що в X ст. західні кордони Хозарського каганату проходили по нижній течії Дону та вздовж течії Сіверського Дінця. Звідси випливає, що “чорні болгарі” мали б проживати у степах між Дніпром та Доном, тобто у Північному Приазов’ї, звідки їм було зручно через Перекоп пересуватися до Криму, де знаходився Херсон (Корсунь). Значить, вже у 985 р. торки мали перебувати саме в цьому районі. Отже, в останні десятиліття X ст. західні володіння політичного об’єднання огузьких племен доходили аж до степів Північного Приазов’я і становили одне ціле з огузьким масивом як у степовій частині Волго-Донського межиріччя, так і в степах на схід від Волги. На початку XI ст., у так званий “сельджуцький період”, цей масив розпався на дві групи: східні огузи,

які оселилися у Середній Азії і були відомі як “сельджуки”, та західні, які обрали місцем свого перебування стеги Північного Причорномор’я і фігурували у давньоруських літописах як “торки”.

Таким чином, вже в період між 965–985 рр. передові загони торків-огузів могли заселити стеги у середній течії Сіверського Дінця, де їхніми північно-західними сусідами мали стати печеніги*, а південними – приазовські “чорні болгарі”, які могли об’єднатися у військово-політичний союз з печенігами проти своїх сусідів*. Сусідство печенігів та “чорних болгар” примусило торків зберігати союз із Руссю, який у 965 р. сприяв падінню Хозарського каганату. Досить показово, що спільний похід київського князя Володимира та придонецьких торків відбувся саме в 985 р., напередодні прийняття Руссю християнства. Варто згадати текст договору Ігоря з Візантією, із якого випливає, що “чорні болгарі” своїми набігами на Крим турбували візантійський Херсон (Корсунь), і тому передбачалося, що Русь у тому конфлікті мала виступити на боці Візантії [ПВЛ 1990, 74–75]. Цілком природно, що торки намагались у цей період захопити необхідні їм для пасовиськ стеги Північного Приазов’я, де кочували “чорні болгарі”. Таким чином, напередодні 985 р. проти “чорних болгар”, очевидно союзників печенігів, склалась коаліція, до якої увійшли Візантія, Русь та торки-огузи. Досить вірогідно, що під час походу проти “чорних болгар” у 985 р. військо Володимира пливли вздовж північного берега Азовського моря на човнах, а кінне військо торків одночасно рухалося сухоходом по степу. Після цих подій у письмових джерелах не було жодної згадки про “чорних болгар”. А це означає, що в 985 р. “чорні болгарі” були остаточно знищені як політична сила, а замість них у степах Північного Приазов’я оселилися торки-огузи. Таким чином, вже наприкінці X ст.

* Необхідно звернути увагу на те, що у верхній течії Сіверського Дінця ще й досі зберігаються географічні назви – с. Печеніги та похідна від нього назва “Печенізьке водосховище”, – що свідчать про тривале проживання там печенігів, володіння яких не заходили далі на схід від верхньої течії Дінця.

у степах сучасної Східної України остаточно оселилось одне із кочових огузьких племен, а північні кордони їхніх кочовищ доходили до середньої течії Сіверського Дінця, південні ж – досягали берегів Азовського моря.

Збереження до сьогодення в басейні Сіверського Дінця топонімів та гідронімів – *Великий Тор, Казенний Торець, Сухий Торець, Торське, Торський, Торецький, Торське городище* – може свідчити про те, що огузько-торчеське населення перебувало у цьому районі не одне десятиліття та могло зберігатись тут досить тривалий час і в половецький період. Принаймні дані давньоруських літописів дозволяють вважати, що у другій половині XI ст. торки не пішли зі степів Північного Приазов'я, а увійшли як складова частина до складу об'єднань придонецько-приазовських половців.

Так, “Повість врем'яних літ” повідомляє, що в 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах після князівського з'їзду в Долобську здійснюють похід до низин Дніпра, до острова Хортиця: “И поидоша на коних и в ладьях, и придоша ниже порогъ, и сташа в Протолочех в Хортичем острове”. Далі давньоруське військо пішло пішим та кінним строєм і досягло річки Сутін: “И вседоша на коне, и пешеци из лодей выседаваше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутинь”. Унаслідок чітко спланованої військової акції давньоруські війська здобули перемогу над половцями та їхніми союзниками. Русь захопила велику здобич та велику кількість полонених, серед яких були “Печенеги и Торки с вежами” [ПВЛ 1990, 427–433]. Ще кілька десятиліть тому К.З. Кудряшов встановив, що назва згаданої у літопису річки “Сутинь” походить від тюркського слова “сют” – “молоко”, що досить слушно співвідноситься з назвою річки “Молочна”, яка впадає в Азовське море, тобто знаходиться в районі Північного Приазов'я [Кудряшов 1948, 93–95]. Отже, ще на початку XI ст. окремі групи торків продовжували зберігатись у колишніх місцях свого проживання у Північному Приазов'ї.

Окрім торків, у середній течії Сіверського Дінця продовжувало проживати осіле салтівське населення, яке традицій-

но пов'язують із болгарським населенням Хозарського каганату. Хоча є підстави вважати їх нащадками сармато-болгар. Так, про це можуть свідчити дані, отримані при дослідженні відомого некрополя біля х. Зливки (Іллісівськ) (мал. 1). Крім класичного могильника салтівської культури, тут був виявлений ґрунтовий могильник XII–XIII ст., який був залишений тим самим населенням, що й у хозарські часи [Швецов 1981; Швецов 1983]. Дані археологічних розкопок дозволяють вважати, що салтівським населенням були залишені також фортеці біля сіл Маяки, Сидорово, Теплинське (мал. 1) та чимало неукріплених поселень, що безперервно функціонували як у хозарській, так і післяхозарській періоди [Михеев 1985, 23; Копыл, Татаринцов 1979, 29]. Про те, що життя на салтівських поселеннях Середнього Подонцов'я не переривалося й у післяхозарській період, можуть свідчити окремі знахідки. Так, при обстеженні городища у с. Маяки були виявлені уламки амфор із рифленою поверхнею, аналогічні саркельським IX–XI ст. Там же в підйомному матеріалі були знайдені фрагменти амфор й уламок ручки червоного глечика, фрагмент вінчика кухонного горщика епохи Київської Русі. Всі знахідки відносяться до X–XIII ст. [Михеев 1972, 13]. Крім того, В.К. Михееву в 1979 р. довелося досліджувати ділянку на Теплинському городищі, розташованому поблизу Сидорівського та Маяцького поселень. Там був розкопаний один із курганів пізніх кочівників біля городища. У підсумку вдалося встановити, що це поселення виникло в хозарську епоху й продовжувало існувати в часи Київської Русі як кочівницький зимівник [Михеев 1978, 5, 11–12].

Все це дозволяє вважати, що осіле салтівське населення придонецьких степів не постраждало у значній мірі від навали торків та продовжувало зберігатись на колишніх місцях свого проживання. Отже, салтівське землеробське населення середньої течії Сіверського Дінця вже відразу після появи тут торків-огузів успішно інтегрувалось у соціально-економічну систему огузько-торчеського суцїуму, де вони, у відповідності до традицій кочівників, посідали нижчий щабель, ніж кочівники, у соціальній ієрархії цього соцїуму, тому що

були землеробами. Цілком вірогідно, що така ситуація зберігалась у половецький період, виходячи з того, що придонецько-приазовські торки були васалами половецьких ханів і продовжували зберігатись на колишніх місцях свого проживання аж до походів Русі на початку XII ст. Отже, у другій половині XI – на початку XII ст. у донецько-приазовському регіоні склалася досить своєрідна ієрархічна структура суспільства: осіле салтівське населення – кочові та напівкочові групи торків – кочівники-половці.

До початку XII ст. торки та печеніги продовжували перебувати і на Дону, в районі давньоруської фортеці “Біла Вежа”, колишньої хозарської фортеці Саркел, що було можливе лише при наявності союзницьких відносин князів Русі і ханів торків. Принаймні під 1116 р. “Повість врем’яних літ” описує конфлікт, що відбувся між половцями з однієї сторони, торками та печенігами – з другої сторони, коли на допомогу останнім прийшов київський князь Володимир Мономах: “В се же лето билася с Половци и с Торки и съ Печенеги у Дона, и секошася два дни и две ноши, и придоша в Русь к Володимиру Торци и Печенеги”. Унаслідок незатухаючого конфлікту в наступному 1117 р. “придоша Беловежци в Русь” [ПВЛ 1990, 472–473]. Дослідники однак в думці, що ці переселенці у XII ст. поповнили лави васальних до київських князів “чорних клобуків”, основний кістяк яких становили торки, які залишились у степах Північного Причорномор’я в половецький період.

Проте з цього приводу варто звернути увагу на спостереження С.О. Плетнєвої, згідно з якими “Доном” у давньоруських літописах називали не лише сучасний Нижній Дон, а й Сіверський Донець, що впадає у Дон [Плетнєва 1990, 92]. Тобто це повідомлення дозволяє припускати і можливість того, що літопис під 1116 р. згадує печенігів і торків, які могли проживати у басейні Сіверського Дінця. І саме напередодні в цьому ж 1116 р. Ярополк, син Володимира Мономаха, здійснив похід проти половців на “Дон”, унаслідок чого: “...ту взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сутров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню” [Воскресенская... 1856, 24; Ипатьев-

ская... 1843, 7, 8, 291; Московская... 1949, 24; Патриаршая Девятая... 1862, 150; Приселков 1950, 207]. Більшість дослідників однак в думці, що похід 1116 р. став причиною занепаду алано-половецьких центрів, що перебували у верхній течії Сіверського Дінця, у безпосередній близькості від кордонів давньоруських князівств, а християнське населення цих міст було переселено до Русі для оборони південних кордонів від нападів половців [Костомаров 1872, 186; Ляскоронский 1897, 322]. Дані топонімії насамперед свідчать про наявність печенізьких назв на території Харківської обл. (с. Печеніги) та торських – на півночі Донецької обл. [Шрамко 1962, 321]. Саме це може свідчити про те, що печенізько-торчеське населення перебувало у цьому районі досить тривалий час та могло зберігатись тут і в половецький період, аж до походів Ярополка та Володимира Мономаха в 1116 р. Якось дивно виглядає версія, згідно з якою віддалені від басейну Дінця печеніги та торки Нижнього Дону прийшли на Русь у 1116 р., а біловежці переселилися до Русі лише в наступному 1117 р., тобто виходить, що торки з печенігами і біловежці становили не одне ціле. Здається, що похід Ярополка в 1116 р. до Дінця та переселення у цьому ж році торків і печенігів до Русі – це ланки одного й того ж ланцюга подій. Не виключено, що до 1116 р. окремі роди печенізького та торського походження продовжували зберігатись на Дінці поблизу половецьких центрів Шарукань (Чешуєв), Сугров та Балин, які захопив Ярополк. Ця поразка придонецьких половців спонукала до повстання проти останніх поневолених ними місцевих печенігів та торків. Такий розвиток подій примусив київського князя Володимира Мономаха втрутитись у намагання вирішити за рахунок відселення васалів половецьких ханів – торків та печенігів – два завдання: 1) послабити потенціал половців на кордоні з Руссю; 2) посилити військовий потенціал прикордонних зі степом рубежів Південної Русі. Необхідно зазначити, що така ситуація склалася з придонецькими аланами-ясами. І лише після цих подій у київського князя з’явилася реальна нагода переселити жителів Білої Вежі до Русі, бо це давньоруське місто вже давно опинилося у ворожому половецько-

му оточенні. Проте це зовсім не означає, що у давньоруський період існування Білої Вежі кочівники огузько-торчеського та печенізького походження не мешкали в місті та поблизу від нього. Навпаки, результати археологічних розкопок свідчать про те, що у давньоруський період поблизу Білої Вежі продовжував функціонувати курганний могильник, існування якого можна пов'язувати з перебуванням тут торків-огузів та печенігів. Цей некрополь був розташований на північ та на північний захід від християнського кладовища. Всього було розкопано 41 курган, із яких 9 не містили поховань людей (кенотафи), на відміну від решти курганів. Практично було розкопано 53 поховання кочівників поблизу Саркела – Білої Вежі, хоча дані про 10 із них практично не збереглися. Поховання в основному здійснювались у могильних ямах під невеликими насипами, хоча іноді зустрічались і впускні поховання. Виходячи із наявності чи відсутності інвентарю у похованнях та особливостей поховального обряду, С.О. Плетньова розділила похованих на курганному могильнику кочівників на п'ять соціальних груп [Плетнева 1963, 216–240; Плетнева 1990, 5–41]. Проте ще й досі існує проблема з визначенням етнічної приналежності населення, яке залишило після себе кочівницький курганний могильник поблизу Саркела – Білої Вежі.

В одній з останніх монографій С.О. Плетньової, присвячених Білій Вежі [Плетнева 2006], подано таке етнокультурне визначення місцевого кочового населення: “Помітно відрізнялись від біловезьких поховань поховання кочівників, здійснені під курганами невеликими земляними насипами, розташовані на південь від біловезького кладовища у безпосередній близькості від нього. Під кожним насипом у неглибокій могилі був похований на спині, з витягнутими руками вздовж тіла, орієнтований головою на південний захід один із небіжчиків. Усі антропологічні виміри на цьому могильнику здійснені Л.Г. Вуїчем. Основна частина похованих європеїди-брахікрани (51%), але велика кількість відносилась до монголоїдних (20%) типів. Майже повністю розкопана ділянка цього досить великого могильника розділена нейтральною смугою, не зайнятою курганами, на дві частини: у західній

переважали європеїди, у східній – монголоїди та змішані. Різниця цих груп не лише антропологічна. Добре простежені і різниця поховального обряду, і деякі розбіжності супроводжуючого інвентарю. У першій групі переважав звичай класти залишки коня (опудало із голови, ніг, відокремлених до поп'ястного суглоба, та шкіри) поруч із небіжчиком. У другій групі коня клали вище небіжчика – на приступку або прямо над померлим. Варто відзначити і розбіжності у формі вудил: у першій групі користувались жорсткими вудилами без перегину, а у другій вудила звичайні – двоскладові з перегином... Зібрані разом, ці факти явно свідчать про приналежність могильника двом народам, які періодично змішувались один з одним. Загальна дата існування могильника, судячи по знахідках, кінець X – XI ст. Саме у цей час у Білій Вежі ніс службу гарнізон, який складався із двох народів – печенігів та гузів. Перші були європеїдами-брахікранами (близькими до САМ), другі – монголоїди південносибірського типу” [Плетнева 2006, 245]. Проте аналіз матеріалів цього кочівницького могильника, опублікований та вивчений раніше у роботах самої С.О. Плетньової, не дозволяє до кінця погодитися з її ж останніми припущеннями!

По-перше, це стосується поховального обряду. Необхідно зазначити, що поховання опудала коня поруч із небіжчиком у могильній ямі зустрічаються в обох курганних групах у зворотній послідовності: небагато у західній (європеїди-брахікрани), наприклад у кургані № 54; і досить часто у східній (монголоїди та змішані) під насипами курганів №№ 5, 8, 16, 35, 48, 60 тощо. Ситуація з похованням опудала коня, розташованого вище могильної ями на приступку, виглядає таким чином: західна група (європеїди) – кургани №№ 37, 40, 41, 43, 53, 45 тощо; східна група (монголоїди та змішані) – кургани №№ 21, 34 тощо [Плетнева 1990, 5–26, 73–78]. Отже, ситуація виглядає навпаки: для західної групи було властивим переважанням тих поховань, де коня клали вище небіжчика – на приступку; у східній групі переважали ті поховання, де у могильній ямі поруч з небіжчиком було покладено залишки коня, хоча іноді зустрічались поховання першого типу. І що дуже важливо, у Білій Вежі

зовсім не зустрічаються підкурганні поховання, що відповідають даним Ібн Фадлана про похорон гуза: дерев'яне перекриття над могильною ямою, на якому розтягували шкіру забитого коня [Ковалевский 1956, 129].

По-друге, викликає деякі заперечення намагання пов'язувати монголоїдів у другій (східній) групі курганів саме з огузами. У зв'язку з цим варто згадати зроблений Л.В. Ошаниним кілька десятиліть тому висновок, згідно з яким вже у X ст. “гузи були яскраво вираженими доліхоцефалами” [Ошанин 1926, 141], тобто вони були такими ж європеїдами, як і північнокавказькі алани. До того ж слід додати, що серед поховань східної групи курганного могильника зустрічались не лише монголоїди південносибірського типу, а й носії змішаного європеїдно-монголоїдного типу та й європеїди-брахікрани, як на західному могильнику [Плетнева 1990, 73–78]. Отже, на західному могильнику бачимо чистих європеїдів-брахікранів, а на східному – строкате в антропологічному аспекті населення, де присутні також ті ж самі європеїди-брахікрани.

По-третє, так і не зрозумілий до кінця час існування курганного могильника біля Саркела – Білої Вежі. У свій час М.І. Артамонов висловив припущення, що гузи та печеніги були прийняті на службу ще самим хозарським каганом і становили військовий гарнізон Саркельської фортеці, проживали у східній, найменш доступній, частині саркельської фортеці та залишили після себе курганний могильник [Артамонов 1962, 308]. Найбільше уваги цьому питанню приділяла у своїх дослідженнях С.О. Плетнева. Так, більше сорока років тому у своїй першій публікації по цьому курганному могильнику дослідниця відзначила таке: “При вивченні могильного інвентарю впадає в очі те, що на ньому не знайдено жодної речі, що виходить за межі кінця IX – XI ст. Всі найбільш характерні речі із могильника знаходять собі аналоги в хозарському або слов'янському шарах городища та на Біловезькому кладовищі. Ці обставини свідчать про одночасність існування могильника і городища” [Плетнева 1963, 240–258]. Проте з часом, на основі залучення більш широких аналогів, С.О. Плетнева дещо змінила свою думку.

У своїй книзі “Печеніги і гузи на Нижньому Дону”, що побачила світ у 1990 р., вона зазначила: “Розглянувши усі датовані аналогами речі у могильнику, ми можемо, поперше, досить точно віднести цей пам'ятник до вузького хронологічного періоду: X–XI ст., по-друге, датувати окремі комплекси та, по-третє, спробувати розділити комплекси на хронологічні групи... Розділення комплексів на хронологічні групи є свідченням того, що кочівницький могильник, розташований біля біловезького кладовища, виник зовсім не одночасно, а існував протягом не менш ніж півтора-двох століть” [Плетнева 1990, 56–57]. Проте у своїй останній монографії, присвяченій Білій Вежі, С.О. Плетнева значно звузила дату існування кочівницького могильника біля Білої Вежі: “Загальна дата могильника, судячи із знахідок, кінець X – XI ст.” [Плетнева 2006, 245]. Отже, найбільший інтерес становить початок функціонування могильника, що варіюється від кінця IX ст. до кінця X ст. Хоча найбільш пізні поховання відносяться до XII ст. і можуть бути пов'язані не лише з печенігами та торками, а й з половцями, які заселили Білу Вежу на кілька десятиліть після 1117 р. Проте необхідно зважити на те, що поховання, котрі датуються за інвентарем IX–X ст., містяться в курганах обох груп курганів: у східній (монголоїдного та змішаного типів) групі – кургани № 2, 7, 18, 49; у західній (європеїди-брахікрани) – кургани № 39, 56, 10. Аналогічна ситуація існує з похованнями, що датуються за інвентарем X–XI ст.: у східній групі – кургани № 1, 3, 8; у західній групі – 37, 45, 59, 40, 41, 47 [Плетнева 1990, 43–56]. Отже, можна вважати, що обидві територіальні групи курганного могильника виникли принаймні у X ст. Проте незрозуміло, чи співіснували вони, чи були асинхронними.

Необхідно звернути увагу на те, що у західній групі могильника курганів було значно менше, ніж у східній. До західної групи віднесли кургани №№ 9, 10, 12, 13, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 46, 53, 56, 54, 56, 59 – всього 19 насипів. У східній групі було нараховано 33 курганних насипи – №№ 1, 2, 3, 6, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 20, 21, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 48, 49 60 тощо [Плетнева 1990, 73–77]. Складається враження, що східна група функціонувала

трохи довший період, ніж західна. Тобто можна вести розмову про те, що ці курганні групи не могли весь час бути синхронними. Отже, якщо враховувати історичні реалії, то виходить, що західна група курганів, яку пов'язують із печенігами, могла лише протягом X ст. ховати своїх небіжчиків на цьому могильнику. Східна група, яку пов'язують із торками, мала функціонувати, у відповідності до повідомлень давньоруських літописів про Білу Вежу, з 965-го по 1117 р., тобто більше ста років. Наявність у східній групі підкурғанних поховань європеїдів-брахікранів із залишками коня на приступці вище могильної ями, як у західній групі, може свідчити про те, що з приходом торків печеніги почали ховати своїх небіжчиків у східній частині могильника. Тобто це може означати, що наприкінці X ст. або на початку XI ст. східна ділянка могильника стала спільним кладовищем двох родових груп, одна з яких мала печенізьке, а друга – торчеське походження. Це і мало збігтися з припиненням функціонування західної ділянки могильника.

Досить цікаво, що властиві для західної групи підкурғанні поховання, де коня клали вище небіжчика – на приступку, за спостереженнями С.О. Плетньової, набули поширення у північнопричорноморських степах у X – на початку XI ст., тобто у печенізький період. Що стосується окремих поховань східної групи Біловезького кочівницького могильника, де у могильній ямі поруч із небіжчиком було покладено залишки коня, то це нагадує деякі поховання у степах Північного Причорномор'я, що пов'язуються С.О. Плетньовою з торками, в яких залишки коня клали в засипку могильної ями над небіжчиком [Плетнева 1981, 218, 262, мал. 85, 5].

Отже, можна вести розмову про те, що в XI – на початку XII ст. у Білій Вежі відбувався процес злиття родових груп печенізького та торчеського походження в одне ціле, що знайшло яскраве відображення на східній територіальній групі курғанного могильника, де набули поширення різноманітні поховання, антропологічні типи як монголоїдів, так і європеїдів. Аналогічні процеси відбувалися і в інших куточках Євразійського степу, де з'являлись огузиторки. Якщо у Білій Вежі на спільному

торчесько-печенізькому могильнику ми зустрічаємо багато монголоїдів південно-сибірського типу [Вуич 1963, 420–445], то серед гузів Середньої Азії у X ст. набув поширення доліхокранний європеїдний тип [Ошанин 1926, 141]. Це можна пояснити тим, що у X ст. до політичного об'єднання огузів, яке складалося із 24 великих і малих племен [Жирмунский 1962, 139–258], увійшли етнічні групи різноманітного походження, з різноманітними культурними традиціями, які згодом усі почали розмовляти огузькою тюркською мовою і стали називати себе не лише тюрками, а й огузами, сельджуками тощо. І немає нічого дивного в тому, що описаний Ібн Фадланом поховальний обряд шляхетного гуза [Ковалевский 1956, 129] знайшов лише часткове відображення на поховальному обряді кочівників степів Східної Європи у так званій торчеській період, що тривав майже сто років – з 965 р. по середину XI ст. Складається враження, що на початку X ст. арабський мандрівник описав похоронну церемонію лише одного, але панівного огузького племені.

З 965-го по 1117 р. напівкочове торчесько-печенізьке населення мирно співіснувало у Білій Вежі з представниками інших етнічних груп, які являли собою постійне населення цього міста. Виникає природне питання: що ж являло собою осіле населення Білої Вежі саме у цей період і якими були його стосунки із сусідами-кочівниками?

С.О. Плетньова відзначила, що у давньоруський період осіле населення Білої Вежі ховало своїх небіжчиків на трьох основних могильниках, де було виявлено 769 поховань чоловіків, жінок та дітей. Дослідник особливо виділила чотири насипи за межами Біловезької фортеці, де було знайдено 528 кістяків, але вдалося дослідити із них лише 20% поховань. При цьому С.О. Плетньова відзначила, що переважна більшість поховань давньоруського періоду були християнськими. Цей фактор дослідник пояснює тим, що у давньоруський період до Білої Вежі почали переселятися жителі “із південноруських міст та сіл, із Аланії, Криму та інших близьких і далеких земель, у яких панувала християнська релігія” [Плетнева 2006, 240–241]. На підставі антропологічних даних, отриманих

із двох найбільших християнських могильників Білої Вежі – чотирьох насипів на південний схід від городища, біля південно-західної стіни фортеці, С.О. Плетньова здійснила спробу визначити походження місцевого осілого населення, яке вона розділила на чотири групи: «1-ша група “середньоазійського межиріччя” (САМ) – європеїди-брахіокрани (іноді із незначною домішкою монголоїдності – 45,7%; безумовно, це домінуюча частина біловезців – колишнє сарматське населення (“саркельці”); 2-га група – “середземноморська” (СЗМ): європеїди-доліхокрани, очевидно, алани – також досить значна (31%); 3-тя група помітно менша (усього 16%) – “північний тип” – доліхокрани; 4-та група (6,5%) – передньоазійський тип – семіти: араби або євреї» [Плетнева 2006, 241]. Найбільше скупчення носіїв так званого “середземноморського” антропологічного типу (СЗМ), тобто представників аланського етносу, С.О. Плетньова зафіксувала у найбільш східному насипі на південний схід від міста, на північний захід від ділянки з поширенням носіїв так званого антропологічного типу “середньоазійського межиріччя” (САМ): “27 поховань, із яких 9 дитячі, 11 дорослих, були визначені антропологами так: 6 – алани (СЗМ), 2 – “північного типу”, 2 – “степового типу” та 1 – “передньоазійського типу” [Плетнева 2006, 244]. На підставі цих даних С.О. Плетньова зробила такий висновок: “...досить визначені дані отримані при аналізі аланської групи нового біловезького населення (доліхокранів, СЗМ). Це не були вихідці із Кавказьких передгір’їв – Аланія була на той час вже самостійною християнською державою. Алани, які залишили колишнє хозарське прикордоння, повернулись у рідні гори, у свою країну. Проте деякі із них, можливо які мали родичів у степах та в першу чергу у Саркелі – Білій Вежі, залишились у степовому місті. Їхні поховання чудово виділяються на могильнику сімейними групами, а досить часто окремо, входячи, очевидно, до груп САМ як родичі. Алани стали одним із найвпливовіших угруповань у місті. Можливо, з їхньою появою посилилась християнізація біловезького, досить схильного до язичництва, населення” [Плетнева 2006, 247]. Отже, С.О. Плетньова вважає аланів-

християн Білої Вежі нащадками тих аланів північнокавказького походження, які проживали у Східній Європі в хозарський період. Проте незрозуміло, як ці алани могли сприяти поширенню християнства в Саркелі – Білій Вежі, якщо вони в хозарський період були язичниками?!

Однак ситуація з аланським населенням у Білій Вежі виявилася ще більш складною. Насамперед про присутність аланів у Білій Вежі у давньоруський період можуть свідчити не лише дані антропології, а й певні особливості поховального обряду та навіть рідкісний інвентар, знайдений у цих похованнях. Саме у давньоруський період у поховальному обряді осілого населення Білої Вежі з’явилися нові риси, що стало наслідком переселення сюди не лише слов’ян з Русі, а й нових аланських переселенців із Північного Кавказу. У зв’язку з цим великий інтерес становить християнський могильник давньоруського часу поблизу південно-західної стіни фортеці Біла Вежа. Саме тут у хозарський час існував салтівський могильник, що дозволяє говорити про спадкоємність населення у більш пізній давньоруський період. Досить характерно, що на могильнику біля південно-західної стіни Білої Вежі було відзначене існування у восьми могилах цегляних обкладок. Деякі з них (пох. №№ 1-98, 113 та 111) збереглися повністю, інші були частково порушені більш пізніми похованнями (пох. № 88). Зустрічались могили (пох. №№ 5, 51, 64, 65), стіни яких були укріплені цеглою частково або біля голови похованого, або біля голови та плечей. Поховання з обкладкою із цегли були виявлені також на могильнику біля Річкових воріт поблизу північно-східної стіни Біловезької фортеці – поховання №№ 19, 15/16 та 12, хоча у деяких випадках у труні із дерева [Артамонова 1963, 37]. З другого боку, слід звернути увагу на те, що могили №№ 103, 145, 149 та 162 біля південно-західної стіни фортеці Біла Вежа містили подвійні поховання. Причому тут домінували парні поховання – чоловіків із жінками. Парні поховання зустрічаються, але в незначній кількості, у насипах 19/1, 24/6, 25/1, 17/10, а також на могильнику біля Річкових воріт – поховання №№ 3, 5, 15/16 та 18. Незважаючи на це, усі поховані лежали випростано на спині головою на захід та без речей, що

дозволяє вважати їх християнськими [Артамонова 1963, 37–48].

Аналогічні поховання у післяхозарський період набули поширення на Північному Кавказі, на території Аланії. Дані археології свідчать про те, що вже в XI ст. носії східного та західного варіантів аланської археологічної культури Північного Кавказу відмовились у більшості випадків від традиції ховати своїх небіжчиків у земляних та скельних катакомбних склепах. У післяхозарський період у горах Північного Кавказу домінуючою стала традиція поховань у кам'яних ящиках та підземних склепах. На думку В.О. Кузнецова, це стало наслідком якісної трансформації катакомбної традиції та її злиття “з традиційно місцевим поховальним обрядом” [Кузнецов 1973, 68–70]. Найбільш показовим у цьому сенсі є християнський могильник XI–XIV ст. поблизу Нижнього Архиза на Центральному Кавказі, де поховання здійснювались у кам'яних ящиках. За даними В.О. Кузнецова, поховальний обряд тут був сталим: усі поховані лежали випростано на спині, головою на захід. У деяких могилах під головою небіжчиків були знайдені кам'яні плитки. Тут зустрічались не лише індивідуальні поховання, а й парні поховання чоловіків і жінок. Хоча цей могильник вважається християнським, є в його похованнях риси язичницької культури – обов'язкова наявність деревного вугілля, крейди, реальгару у вигляді цегляного пилу. Іноді зустрічались і зсунуті людські кістки, що є, безумовно, залишком більш ранніх поховань. Великий інтерес становить й інвентар, що знаходить аналоги на Змійському катакомбному могильнику XI–XII ст.: бронзові натільні хрестики, дрібне скляне намисто, бронзові кільця тощо [Кузнецов 1971, 182–183; Кузнецов 1993, 157–185].

Проте зазначені християнські поховання Білої Вежі у більшості випадків обкладалися цеглою, а не камінням, на відміну від Північного Кавказу. Хоча поховання № 12 могильника біля Річкових воріт, де був похований літній чоловік, мало кам'яну обкладку могильної ями. У зв'язку з цим варто звернути увагу на повідомлення Костянтина Багрянородного про те, що поблизу Саркела не було каміння і тому будівничий Саркела Петрона почав буду-

вати печі та обпалювати в них цеглу, із якої і була побудована фортеця [Константин 1991, 172–173]. Отже, у Білій Вежі через брак каміння здебільше використовували цеглу для обкладання могильних ям на християнських могильниках біля Річкових воріт та південно-західної стіни фортеці Біла Вежа. Про зв'язки з Північним Кавказом свідчить й рідкісний інвентар, який знайшли в могилах біля північно-східної стіни (Річкових воріт). Так, у похованні № 13 були знайдені срібні бубонці, що знаходять аналоги серед знахідок із поховань християнського кладовища Верхньоджуглатської церкви (XII–XIII ст.) та катакомб Змійського могильника (XI–XII ст.) у Північній Осетії.

Проте про зв'язок частини християнського населення Білої Вежі з Північним Кавказом найбільш яскраво можуть свідчити дані антропології. За спостереженнями В.П. Алексеєва, у передмонгольський період на Північному Кавказі набули поширення два антропологічних типи: масивний, із відносно широким обличчям, із тенденцією до круглоголовості; грацильний, із вузьким обличчям, довгоголовий. На заході Північного Кавказу, за спостереженнями дослідника, переважав останній антропологічний тип. У зв'язку з цим доречно навести як приклад серії черепів із могильників Прикубання – Теберда, Адіюх, Кунагкір тощо. Виняток становить лише могильник Мощева балка, із якого отримана масивна, з відносно широкими обличчями серія [Алексеев 1993, 281]. До цього слід додати припущення М.М. Герасимової, згідно з яким майже до кінця XVIII ст. нащадки північнокавказьких аланів – осетини – зберігали свій попередній антропологічний тип, якому була притаманна довгоголовість та грацильність [Герасимова 1994, 51–62]. Слід зазначити що ще в хозарський період на ямних могильниках салтівського типу у Саркелі були виявлені носії цього антропологічного типу, що знаходить аналоги серед серій із катакомбних могильників Північного Кавказу та лісостепоного Подоння та отримав назву “середземноморського” [Гінзбург 1963, 267]. Цей антропологічний тип у класифікації В.В. Бунака має назву “понтійський” [Бунак 1953]. Досить характерно, що середземноморський (понтійський)

антропологічний тип набув великого поширення і в давньоруський період у фортеці Біла Вежа.

Доліхокранні черепа середземноморського типу були виявлені на християнських кладовищах Білої Вежі біля оборонних стін у насипах 19/1, 24/6, 24/1, а також на могильнику біля південно-західної стіни фортеці [Гинзбург 1963, 275–277; Фирштейн 1963, 318, 324; Вуич 1963, 355]. У цих насипах носії доліхо-мезокранного середземноморського типу були представлені переважно чоловіками, хоча іноді зустрічалось чимало жіночих черепів цього ж типу [Фирштейн 1963, 324]. Що стосується могильника біля південно-західної стіни, то знайдені тут черепа переважно чоловічі [Гинзбург 1963, 277].

Щодо того, що доліхокранні та брахікранні черепа Білої Вежі знаходять аналоги серед місцевих краніологічних серій попереднього хозарського періоду, В.В. Гинзбург зробив припущення, згідно з яким відзначені нами могильники служили “кладовищами населенню переважно місцевого походження, нащадкам місцевих сарматів та аланів [Гинзбург 1963, 275]. Проте слід мати на увазі, що так званий “середземноморський (понтійський)” тип у післяхозарський період набув поширення не лише серед аланів північнокавказького походження, а й серед частини східних слов’ян, особливо сіверян [Трофимова 1946], які могли переселитися до Саркела – Білої Вежі після подій 965 р. При цьому поширення цього антропологічного типу у середовищі сіверян знову ж таки дає підстави пов’язувати їх із міграцією туди аланів із лісостепового Подоння. З другого боку, нові особливості поховального обряду серед низки християнських поховань Білої Вежі, датованих XI–XII ст., що знаходять аналоги серед синхронних поховань Північного Кавказу, дозволяють говорити про міграцію сюди північнокавказьких аланів у давньоруський період існування міста.

Необхідно звернути увагу на те, що на могильнику біля південно-західної стіни Біловезької фортеці, де зустрічались обкладені камінням або цеглою могильні ями, у парних похованнях чоловіків і жінок №№ 103, 145, 149 та 162 у трьох випадках чоловіки були носіями середзем-

номорського антропологічного типу. Загальна кількість доліхо- та мезокранів у 12 могилах із рисами північнокавказької обрядовості (обкладені камінням або цеглою, а також подвійні) – 5, з яких 4 належали чоловікам, а 1 жінці. У зв’язку з цим особливий інтерес становлять спостереження О.П. Артамонової, згідно з якими “до того ж антропологічного типу відноситься і населення Салтівських міст та поселень, яке ховало своїх небіжчиків у сімейних катакомбах-усипальницях, і досить вірогідним видається часткове збереження саме цієї традиції сімейних поховань при інших формах могильних споруд” [Артамонова 1963, 49]. Досить показово, що середземноморський антропологічний тип широко представлений також у подвійних похованнях у насипах 19/1, 24/6 та 25/1 [Артамонова 1963, 42–49; Гинзбург 1963, 275–277; Фирштейн 1963, 318; Вуич 1963, 355]. У цьому випадку є сенс вести розмову про генетичний зв’язок подвійних поховань, як і традиції обкладати могильні ями камінням або цеглою, з поширенням середземноморського антропологічного типу.

Що стосується парних поховань у насипі 17/10, де було поховано 30 небіжчиків, то 9 із них належали до монголоїдного типу, 4 – до змішаного, 9 – були європеїдами. У решті расовий тип не вдалося з’ясувати [Артамонова 1963, 45]. Звертає на себе увагу великий процент присутності у парних похованнях монголоїдів. Складається враження, що традиція групових поховань у Білій Вежі набула поширення не лише серед носіїв середземноморського антропологічного типу, а й серед тих жителів фортеці, де процес змішання расових типів був найбільш інтенсивним. Це ж можна сказати про похованих на могильнику біля Річкових воріт поблизу північно-східної стіни фортеці Біла Вежа. За спостереженнями Л.Г. Вуїча, В.В. Гинзбурга та Б.В. Фирштейна, тут представлені расові типи, що зустрічаються у насипі 17/10: “...окрім європеїдів (доліхо- та брахікранних), тут знайдені мезокранні черепа, дуже близькі по типу до брахікранних, але охарактеризовані невеликою домішкою монголоїдних рис” [Вуич, Гинзбург, Фирштейн 1963, 367]. Цікаво, що у подвійних похованнях цього могильника знайдено 3 брахікранних черепа типу середньоазійського

межиріччя (САМ), тобто зливкінського типу, та один – передньоазійського типу (ПА), а також один мезокран змішаного типу. Досить характерно, що у могильній ямі № 5, де були знайдені два кістяки, було поховання мезокрана похилого віку, який належав до середземноморського типу (СЗМ). На цьому ж могильнику друге поховання доліхокрана було виявлене у могильній ямі № 8. Загальна характеристика антропологічного типу похованих біля північно-східної стіни виглядає таким чином: усі вони представлені європеїдами; за черепним показником половина чоловічих і два жіночих черепи відносяться до брахікранного типу; третина чоловічих черепів мезокранна; лише один череп належав типовому доліхокрану [Вуич, Гінзбург, Фирштейн 1963, 363]. Проте зовсім незрозуміло, незважаючи на північнокавказькі риси у поховальному обряді, чому на могильнику біля північно-східної стіни (поблизу Річкових воріт) із 23 поховань лише у двох містились черепи середземноморського антропологічного типу (СЗМ). Причому лише один належав доліхокрану (пох. № 8) та один (пох. № 5) – мезокрану. При наявності міжродових відносин та патрилокальності, коли один рід мав бути представлений північнокавказькими аланами, а інший – місцевим степовим населенням (брахікранами), кількість черепів доліхокранної серії мала би бути більшою, незважаючи на біологічну домінантність брахікранного антропологічного типу. Проте цьому є певні пояснення. По-перше, із 23 похованих антропологічний тип вдалося встановити лише у десяти випадках. Досить вірогідно, що у решти поховань могли бути носії середземноморського антропологічного типу (СЗМ). По-друге, варто звернути увагу на спостереження В.В. Гінзбурга, який вважав, що могильник біля Річкових воріт знаходився зовсім не випадково із внутрішньої сторони фортеці та був зроблений на руїнах городища. На думку дослідника, “поховання тут відносяться до пізнього часу існування міста, коли часті набіги половців могли перешкоджати жителям виходити за стіни міста, навіть для поховання небіжчиків” [Гінзбург 1963, 279]. Виходячи із цього, можна висловити припущення, що аналогічний, але більш ранній могильник цієї родової групи

аланського походження існував за межами фортеці і не був знайдений археологами. А це дозволяє припускати найбільш високий процент доліхокранів на більш ранньому некрополі, але з часом, унаслідок метисації з представниками інших родів, кількість брахікранів у цьому роду аланського походження мала значно збільшитись.

Таким чином, є підстави пов'язувати окремі поховання давньоруського часу на християнських могильниках біля південно-західної та північно-східної (поблизу Річкових воріт) стін Біловезької фортеці, а також у насипах 19/1, 24/6, 25/1, 17/10 з перебуванням аланів, які могли мігрувати з Північного Кавказу до Нижнього Дону вже після 965 р. Про це свідчить антропологічний тип у частини християнського населення Білої Вежі (доліхо-мезокрани середземноморського типу), конструкція поховальних споруд (кам'яні та цегляні обкладки могил), обряд поховання (парні поховання), інвентар північнокавказького походження тощо. З іншого боку, не слід залишати поза увагою, що у Білій Вежі у давньоруський період мало залишатись й аланське населення попереднього хозарського часу. Воно-то і могло залишити частину християнських поховань у простих могильних ямах.

Проте незрозуміло, коли у Білій Вежі мали з'явитись поховання у кам'яних або цеглових ящиках та парні поховання північнокавказького типу. У зв'язку з цим варто звернути увагу на спостереження В.О. Кузнецова, згідно з якими алани на Північному Кавказі почали масово переходити до цієї традиції в XI ст. [Кузнецов 1973, 68–70]. Вже давно доведено, що у першій половині XI ст. намітилось політичне піднесення північнокавказької Аланії, в той час як у степах Східної Європи домінуючим кочовим етносом стали огузи-торки, стосунки яких із Руссю здебільше мали союзницький характер. Як свідчать наші літописи, у 1055 р. південноруські степи зайняли половці, з якими взаємовідносини князів Русі від початку мали складний, напружений характер. На думку В.О. Кузнецова, від самого початку появи половців у прикавказьких степах їхні взаємини з північнокавказькими аланами також мали напружений характер [Кузнецов 1971, 32–33]. Отже, ця остання міграція аланів із Північного Кавказу до

Саркела – Білої Вежі мала відбутись лише протягом першої половини XI ст. Є підстави вважати, що північнокавказькі алани у цей період з'явилися у Білій Вежі як купці, бо з письмових джерел добре відомі аланські купці, які у передмонгольській та золотоординській періоди були задіяні у трансконтинентальній торгівлі, що обіймала території як Східної Європи, так і Кавказу [Греков, Якубовский 1950, 21]. У зв'язку з цим варто згадати спостереження С.О. Плетнєвої про місце Білої Вежі у трансконтинентальній торгівлі: “Через Білу Вежу проходили каравани із країн Близького Сходу, пересікаючи донські і дніпровські степи, зі згоди і навіть під деякою охороною печенігів та гузів, які кочували там [Плетнєва 2006, 200–201].

З іншого боку, великий інтерес становить таке питання, як характер взаємин осілого християнського населення Білої Вежі з кочівниками печенізько-торського походження, які також певною мірою становили частину населення Білої Вежі. С.О. Плетнєва неодноразово підкреслювала, що у давньоруський період сусідні до Білої Вежі кочівники – печеніги і торки – перебували у васальній залежності від міста, виконуючи функції військового гарнізону фортеці, і тому використовували Білу Вежу як зимівник [Плетнєва 1963, 258; Плетнєва 1990, 95–96; Плетнєва 2006, 201]. Сам перебіг подій, що мали місце після захоплення Білої Вежі Святославом у 965 р., і участь у цих подіях “тюрків”-гузів [Заходер 1962, 152–157] можуть свідчити про те, що гузи-торки і князі Русі від початку встановили між собою союзницькі взаємовідносини, і тому є підстави вважати, що до появи половців фортеця Біла Вежа могла являти собою спільне володіння Русі і правителів торків. При цьому так звані “хозарські печеніги” мали опинитись у васальній залежності від торків і згодом стати складовою частиною огузького союзу племен. Ситуація могла значно змінитись у середині XI ст., коли степи Подоння були захоплені половцями. Унаслідок цього Біла Вежа виявилась відірваною від Русі, а її населення разом із місцевими печенігами і торками опинилось у васальній залежності від половецьких ханів. Саме це і могло стати причиною повстання біловежців проти половців у 1117 р.

Отже, стосунки біловежців і сусідніх до них печенігів та торків у давньоруський період мали мирний характер. У зв'язку з цим варто встановити характер взаємин місцевих аланів із кочівниками. Як свідчать дані антропології, на східний (торчесько-печенізькій ділянці) кочівницького могильника не було виявлено жодного черепа доліхокранів “середземноморського” антропологічного типу [Вуич 1963, 420–445; Плетнєва 1990, 78]. А це може означати, що у давньоруський період між аланами Білої Вежі і сусідніми кочівниками шлюбні взаємини не встановлювались. Проте є підстави вважати, що контакти між ними були, але вони мали інший характер.

Так, у курганах східної групи – №№ 16, 34 – були знайдені дві шаблі, що, за попередніми спостереженнями С.О. Плетнєвої, були “аналогічні деяким салтівським, кавказьким, угорським шаблям VIII–IX ст.” [Плетнєва 1963, 241]. Проте з часом її думка щодо цього дещо змінилась: “Аналоги цьому типові зазначеного виду відомі у старожитностях IX – першої половини X ст. Трохи більш пізніми є шаблі із давньоруських пам'ятників, із угорських могильників, що відносяться до епохи “завоювання батьківщини”, котрі можна датувати X – початком XI ст., відмінні від них більшою довжиною, легкою, але вже помітною зігнутістю клинка та рукояттю” [Плетнєва 1990, 43]. У курганах східної групи №№ 5, 21, 34 також були знайдені залізни підпружні пряжки, що мають “у більшості випадків форму прямокутників або овалів (розміром приблизно 6х3см) із ввігнутими усередину довгими сторонами та укріпленим на одній із коротких сторін язичком”. За спостереженнями С.О. Плетнєвої, “численні аналоги їм відомі у салтівських (VII–VIII ст.), муромсько-мерянських (VIII–IX ст.) та руських (IX–X ст.) старожитностях” [Плетнєва 1963, 248–252]. Згодом ці пряжки С.О. Плетнєва датувала X – початком XI ст. [Плетнєва 1990, 43]. У цьому випадку більш логічно припустити, що ці речі військового спорядження потрапили у X–XI ст. до кочівників Білої Вежі не з віддалених куточків Європи, а від аланів північнокавказького походження, які проживали поруч у місці. Отже, у Білій Вежі у давньоруський період контакти між аланами і місцевими

кочівниками торчесько-печенізького походження мали характер торговельного обміну у галузі військової справи. А це може свідчити про досить міцний добросусідський характер взаємовідносин цих етнічних груп у межах міста Біла Вежа.

З огляду на це варто звернути увагу на висновок С.О. Плетнєвої щодо того, хто такі були біловежці у половецький період існування міста: «Потрапивши у “цегляний казан” фортеці, ті, хто проживав у постійній небезпеці рапових нападів міцного супротивника (половецьких військових загонів), зайняті спільними справами та спільними духовними і світськими інтересами, набуваючи при цьому спільних навичок та смаків, люди у місті фактично не поділялись на етнічні групи. У цьому невеличкому містечку утворився неначе єдиний “народ” – біловежці. Це явище – злиття етносів в одне ціле – притаманне для кожного міста» [Плетнева 2006, 200–2001].

Як вже згадувалось, давньоруські літописи повідомляють, що у 1117 р. “придоша Беловежци в Русь” [ПВЛ 1990, 472–473]. Тому великий інтерес становить подальша доля біловежців на території Русі. З огляду на це можна припустити, що після переселення 1117 р. біловежці були поселені на землях Чернігівського князівства, про що можуть свідчити залишки городища давньоруського періоду, розташованого між сучасними селами Біловежі Перші і Другі. Проте на цій пам’ятці так і не проводилися стаціонарні археологічні дослідження, що залишає проблему не до кінця вирішеною. З другого боку, С.О. Плетнєва підмітила досить важливий момент: «Більшість поховань, аналогічних біловезьким, зустрінуто... у Київській обл., в Пороссі (розкопки М.Є. Бранденбурга). У пороських похованнях, як і в біловезьких, основною формою вудил є вудила без перегину. Поросся від початку XI ст. було заселено кочовими племенами торків, печенігів та берендеїв, які оселилися там з дозволу Великого князя Київського та були об’єднані із часом (у середині XII ст.) під спільною назвою “чорні клобуки”. Близькі етнічно, ці племена, природно, мали схожий, а можливо й однаковий, поховальний обряд. “Чорні клобуки” були васалами Київського князя та відігравали велику роль у внутрішній та зовнішній його політиці» [Плетнева 1963,

258]. Отже, є підстави вважати, що київські князі могли поселити у Пороссі для охорони від набігів половців найбільш боєздатну частину біловежців. При цьому там могли бути поселені не лише печеніги і торки з Білої Вежі, а й частина воїнів із числа осілого населення цього міста. На таку думку наводить аналіз матеріалів, отриманих при дослідженні курганного могильника давньоруського періоду біля села Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл.

Дослідники цього некрополя – Р.С. Орлов, О.П. Моця та П.М. Покас – виявили 169 курганних насипів. Для більшості поховань була притаманна наявність під курганними насипами трупопокладень на рівні давнього горизонту, що не було характерно для місцевого населення. Такий же обряд не був відомий і кочівникам Поросся. За спостереженнями дослідників могильника, “в XI–XII ст. інгумація на рівні давньої поверхні зустрічається у північних районах Східної Європи та на півдні давньоруської держави – лише на землях древлян” [Орлов, Моця, Покас 1985, 49–55]. Особливий інтерес також становить інвентар із цього могильника, що знаходить аналоги серед аланських старожитностей того часу на Північному Кавказі. Так, у курганах №№ 15, 161, 157 були знайдені аналогічні північнокавказьким дзеркала, в курганах №№ 4, 17, 69 – шаблі, в курганах №№ 93, 162 – деталі кінського спорядження, увіткнуті у землю під курганними насипами №№ 3 та 102 наконечники стріл та списів тощо. Найближчі аналогі цьому інвентареві дослідники Яблунівського курганного могильника знайшли серед знахідок Змійського катакомбного могильника (X–XII ст.) в Північній Осетії [Орлов, Моця, Покас 1985, 55; АРРСЗСО 1961, 56, 79]. Саме це дозволило дослідникам могильника зробити таке припущення: “Звичайно, не можна категорично стверджувати про прямі контакти та міграції північнокавказького населення у цей район Поросся, хоча відомі випадки переселення аланських племен на Русь. Ймовірно, можна вести розмову про певні зв’язки пороських слов’ян з алано-яськими групами, які входили до складу населення половецького степу” [Орлов, Моця, Покас 1985, 55].

У зв’язку з цим великий інтерес становить інформація давньоруських літописів

про те, що в 6354 (1026) році Київський князь Ярослав Мудрий уклав мир зі своїм братом Мстиславом – князем Тмутаракані, відомим своєю діяльністю серед касогів. Саме з цим слід пов'язувати повідомлення П'ятого Новгородського літопису від 6537 (1029) р.: “Ярослав ходи на ясы и взять их” [Новгородская Пятая... 1917, 116]. У зв'язку з цим В.М. Татищев висловив припущення, що Ярослав оселив цих ясів на р. Рось, де незадовго до цього ним були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'єв [Татищев 1963, 350]. Проте згадка про цю подію лише в одному – П'ятому Новгородському – літописі може свідчити про незначну міграцію аланів-ясів до Русі. При цьому близькість ясів до Тмутаракані дозволяє вважати, що вони походили з Північно-Західного Кавказу, а не Центрального. На Яблунівському ж могильнику були знайдені речі центральнокавказького походження. Нам не відомі дані письмових джерел про значну міграцію аланів-ясів на Русь із Центрального Кавказу, тобто з Аланії, у XII ст. До того ж антропологічні дослідження, проведені П.М. Покасом серед краніологічних серій із Яблунівки, не виявили присутності доліхокранів так званого “середземноморського” типу (СЗМ), хоча більшість черепів звідти належали до європеоїдного типу і там був представлений “значний елемент населення зі значною монголоїдною домішкою”. Підсумовуючи, П.М. Покас зазначив, що яблунівська серія “посідає неначе проміжне становище між серіями стародавнього Юр'єва й іншими серіями Поросся”. Головна відмінність яблунівських серій черепів, за словами П.М. Покаса, полягає в тому, що вони “більш широкоголові та широконосі і мають невелику сплюсненість у верхній частині обличчя”. Проте все це не завадило дослідникам Яблунівського курганного могильника віднести його населення до слов'ян [Покас 1984, 66–75; Орлов, Моця, Покас 1985, 57–60].

У цій ситуації впадає в очі, що антропологічна характеристика похованих на Яблунівському могильнику дуже нагадує ситуацію у Білій Вежі в останні десятиліття існування цього міста. Тобто тут бачимо, як і в Білій Вежі, змішання європеоїдного та монголоїдного антропологічних типів. Навіть наявність інвентарю пів-

нічнокавказького походження в Яблунівці спонукає вважати, що він потрапив сюди не безпосередньо з Північного Кавказу, а був привезений біженцями в Поросся із Білої Вежі, де існував значний прошарок аланського населення північнокавказького походження. Як зазначив щодо курганного могильника біля с. Яблунівка П.П. Толочко, “незважаючи на те що автори розкопок схильні до ясько-руської етнічної атрибуції цього археологічного комплексу, навряд чи є сумніви в тому, що населення, яке його залишило, входило до складу чорноклобуцького союзу” [Толочко 1999, 100].

Отже, поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців призвела до послаблення торків, значна частина яких переселилася на Балкани; другі переселилися до Південної Русі і влилися до складу об'єднання “чорних клобуків”; решта увійшла до складу половецьких об'єднань [Головко 1999, 116–120]. Проте на території Нижнього Поволжя гузи продовжували зберігатися як окрема етнічна група аж до монгольських походів на початку XIII ст., і саме тут у половецький період могли відбуватися контакти гузів з аланами, про що повідомляють письмові джерела. Так, у XII ст. на Нижній Волзі у місті Саксін (Саджсін) двічі побував арабський мандрівник ал-Гарнаті, який залишив відомості про етнічний склад населення, яке складалося переважно з мусульман. За його даними, у Саксіні, крім хозарів, болгар та суварів, проживало “сорок племен гузів” [Гарнаті 1971, 27]. Зрозуміло, що у цьому випадку йдеться не про сорок гузьких племен у Саксіні, а про сорок родів. Існує думка, що місто Саксін виникло на місці хозарської столиці Ітіль, і це місто у середині XIII ст. Гільйом Рубрук назвав Суммеркентом. За його даними, це місто знаходилося на одному з островів Нижньої Волги і основу його населення складали “Алани і Сарацини” [Рубрук 1957, 185]. Проте виникає питання: хто були ці алани? Можна припустити, що ці алани були згадуваними ал-Масуді у X ст. “ал-арсіями” з Хорезму [Минорский 1963, 193–194], в яких деякі дослідники схильні вбачати нащадків стародавніх аорсів [Lewicki 1976, 31–33; Добродомов 1989, 17–18]. Проте Г. Рубрук окремо виділив аланів від “Сарацинів”-мусульман, які мешкали

в Суммеркенті. А нам відомо, що ал-Масуді особливо підкреслив, що “ал-арсії” були мусульманами [Минорский 1963, 193–194]. У зв’язку з цим великий інтерес становлять останні дослідження, проведені на городищі Самосделка у дельті Волги, котре дослідниками ототожнюється з Ітілем – Саксіном – Суммеркентом. Аналіз кераміки XI–XII ст. з городища дозволив дослідникам виявити аналоги з виробами не лише Волзької Булгарії та попередньої салтівської культури, а й з гончарними виробами з городищ у низинах Сирдар’ї, що традиційно пов’язуються з огузами. На підставі цього дослідниками городища було зроблене припущення, що ця кераміка належала “ал-арсіям”, які були із числа племен, котрі входили до “огузького світу”, що увібрав у себе різноманітні етнічні компоненти, серед яких були племена, що “мали в основі свого господарства не лише кочове скотарство”. Отже, при цьому не заперечувалася можливість сарматського походження “ал-арсіїв” [Васильев, Гречкина, Зиливинская 2003, 107–118]. Це дає підстави вважати, що після падіння Хозарського каганату на місці колишнього Ітіля зберігалися не лише хозари, які прийняли іслам, а й вихідці із Середньої Азії – “ал-арсії”, які в Саксіні дуже швидко злилися з гузами, тому що, як і вони, “ал-арсії” були мусульманами і мали увійти до складу об’єднання “сорок племен гузів”, про які згадувавав ал-Гарнаті [Гарнаті 1971, 27]. Крім того, Г.О. Федоров-Давидов на основі аналізу письмових джерел прийшов до висновку, що у XIII–XIV ст. у Нижньому Поволжі поблизу Саксіна виникла особлива етнічна група, відома під цією ж назвою, що може свідчити про перехід назви міста в етнонім [Федоров-Давыдов 1969, 260]. Отже, згадані Г. Рубруком у Суммеркенті алани не були мусульманами і тому вони не могли мати ні місцевого, ні серед-

ньоазійського походження. Очевидно, це були аланські купці, які оселилися у Саксіні – Суммеркенті після відвідування міста ал-Гарнаті. Цілком вірогідно, що це були вихідці з північнокавказької Аланії, яка у той час ще переживала період свого економічного та політичного піднесення.

Таким чином, є підстави вважати, що ще у X ст. до складу племен огузів, які мешкали у степах на схід від Волги, увійшла значна кількість залишків родів і племен сармато-аланського походження, котрі вціліли після міграцій тюркомовних кочівників на схід у I тис.н.е. Падіння Хозарського каганату та Саманідської держави, що збіглося з тиском на гузів з боку кипчаків зі сходу, призвело у першій половині XI ст. до міграції однієї групи огузів на захід – до степів Північного Причорномор’я, а другої частини на південь – на територію Середньої Азії і далі до Малої Азії. Можливо, ще в 965 р. огузи-торки знищили у лісостеповому Подонні поселення аланів, які були союзниками хозарів, хоча салтівські поселення у степах продовжували зберігатись і в першій половині XI ст., у так званий “торчеський період”. До того слід додати, що на Нижньому Дону, у м. Біла Вежа, огузи-торки поповнили частину населення міста, до складу якого входили алани північнокавказького походження, котрі з’явилися тут не лише в хозарський період, а й переселилися сюди з Північного Кавказу у першій половині XI ст. Контакти між огузами й аланами у Білій Вежі у давньоруський період мали характер лише торговельного обміну, а не шлюбних відносин. У половецький період частина огузів залишилась на Нижній Волзі на місці хозарської столиці Ітіля, що у XII ст. і пізніше була відома як Саксін. Саме там огузами був завершений процес асиміляції “ал-арсіїв”, нащадків аорсів часів античності, які, як і огузи, були мусульманами.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. Москва, 1969.

Алексеев В.П. Результаты исследований палеоантропологического материала из могильника у северного Зеленчукского храма // Кузнецов В.А. Нижний Архыз в X–XIII веках. Ставрополь, 1993.

Алихова А.Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс.н.э. // Из древней и средневековой истории мордовского народа. Саранск, 1959.

- Алихова А.Е. Средне-циннская мордва // **Материальная культура средне-циннской мордвы VIII–XI вв.** Саранск, 1969.
- АРПСЗСО 1961. – **Археологические раскопки в районе станицы Змейской Северной Осетии.** Орджоникидзе, 1961.
- Артамонов М.И. **История хазар.** Ленинград, 1962.
- Артамонова О.П. Могильник Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР (МИА).** №109. Москва, 1963.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. **Мокрая Балка.** Дневник раскопок. Вып. 1. Москва, 2001.
- Васильев Д.В., Гречкина Т.Ю., Зиливинская Э.Д. Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // **Степи Европы в средневековье.** Т. 3. Половецко-золотоордынское время. Донецк, 2003.
- Васильева Г.П. Этнографические данные о происхождении туркменского народа // **Советская этнография (СЭ),** 1964а, №6.
- Васильева Г.П. **Этнографические данные о происхождении туркменского народа / VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.).** Москва, 1964б.
- Васильева Г.П. Этнические компоненты в составе туркмен // **Проблемы этногенеза туркменского народа.** Ашхабад, 1977.
- Винников А.З. **Славянские курганы лесостепного Дона.** Воронеж, 1984.
- Волин С. К истории древнего Хорезма // **Вестник древней истории (ВДИ),** 1941, – № 1. Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).** Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.
- Вуич Л.Г. Черепка из кочевнического могильника возле Саркела – Белой Вежи // **МИА.** №109. Москва, 1963.
- Вуич Л.Г., Гинзбург В.В., Фириштейн Б.В. Черепка из погребений у оборонительных стен Саркела – Белой Вежи // **МИА.** №109. Москва, 1963.
- Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, – 1994.
- Гарнати 1971. – **Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) /** Публ. О.Г. Большаков, А.Л. Монгайт. Москва, 1971.
- Гинзбург В.В. Антропологический состав населения Саркела – Белой Вежи // **МИА.** №109. Москва, 1963.
- Головко О.Б. Торки в історії причорноморських степів // **Східний світ (Etymon).** До 80-річчя академіка О. Прицака, 1999, № 1–2 .
- Добродомов И.Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя – этнос – история.** Москва, 1989.
- Еремеев Д.Е. **Этногенез турок: происхождение и основные этапы этнической истории.** Москва, 1971.
- Жирмундский В.М. **Огузский героический эпос и “Книга Коркута” – “Книга моего деда Коркута”.** Москва – Ленинград, 1962.
- Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часов Ахмеда Ібн Фадлана // **Східний світ,** 1995 (№ 2) –1996 (№ 1).
- Ипатьевская летопись // **ПСРЛ.** Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Ковалевский А.П. **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Кононов А.Н. Семантика цветобозначений в тюркских языках // **Тюркологический сборник.** 1975. Москва, 1978.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей.** Москва, 1983.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей /** Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Копыл А.Г., Татаринов С.И. Охранные раскопки городища Маяки на Северском Донце // **Советская археология (СА),** 1979, № 1.

- Костомаров Н.* **Исторические монографии и исследования.** Т. I. Санкт-Петербург, 1872.
- Круглов Е.В.* Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // **Степи Европы в средневековье.** Т. 3. Половецко-золотоордынское время. Донецк, 2003.
- Кудряшов К.В.* **Половецкая степь** Москва, 1948.
- Кузнецов В.А.* Рецензия на работу С.А. Плетневой “От кочевий к городам” // **СА,** 1969, № 2.
- Кузнецов В.А.* **Алания в X–XIII вв.** Орджоникидзе, 1971.
- Кузнецов В.А.* Аланская культура Центрального Кавказа и ее локальные варианты в V–XIII вв. // **СА,** 1973, № 2.
- Кузнецов В.А.* **Нижний Архыз в X–XII веках.** Ставрополь, 1993.
- Курьлев В.П.* **Общественный строй огузов по данным эпоса “Деде Коркут”** // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964 г.). Москва, 1964.
- Левин М.Г.* Деформация головы у туркмен (К вопросу о туркменской долихоцефалии) // **Советская этнография (СЭ).** Вып. VI–VII. Москва, 1947.
- Ляскоронский В.* **История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.** Киев, 1897.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении.** Т. I. Москва – Ленинград, 1939.
- Мацулевич Л.А.* Аланская проблема и этногенез Средней Азии // **СЭ.** Т. VI–VII. Москва, 1947.
- Минорский В.Ф.* **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Михеев В.К.* Отчет об археологических разведках и раскопках средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1972 г. // **Научный архив Института археологии НАН Украины (НА ИА НАНУ).** Ф.э. № 6263.
- Михеев В.К.* Отчет об археологических исследованиях средневековой археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. // **НА ИА НАНУ.** Ф.э. № 8869.
- Михеев В.К.* **Подонье в составе Хазарского каганата.** Харьков, 1985.
- Московский летописный свод конца XV в. // **ПСРЛ.** Т. XXV. Москва – Ленинград, 1949.
- Новгородская Пятая летопись // **ПСРЛ.** Т. IV. Петроград, 1917.
- Новосельцев А.П.* **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // **Земли Южной Руси в IX–XIV вв.** Киев, 1985.
- Ошанин Л.В.* Тысячелетняя давность долихоцефалии у туркмен и возможные пути ее происхождения // **Известия среднеазиатского комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы.** Вып. I. Ташкент, 1926.
- Патриаршая или Никонова летопись. Патриаршая Девятая. // **ПСРЛ.** Т. IX. Санкт-Петербург, 1862.
- Плетнева С.А.* Кочевнический могильник близ Саркела – Белой Вежи // **МИА.** №109. Москва, 1963.
- Плетнева С.А.* О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // **Краткие сообщения Института археологии АН СССР (КСИА).** Вып. 99. Москва, 1964.
- Плетнева С.А.* Печенеги, торки, половцы // **Степи Евразии в эпоху средневековья** (Археология СССР). Москва, 1981.
- Плетнева С.А.* **На славяно-хазарском пограничье.** Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Плетнева С.А.* **Печенеги и гузы на Нижнем Дону.** Москва, 1990.
- Плетнева С.А.* **Половцы.** Москва, 1990а.
- Плетнева С.А.* **Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфические исследования.** Воронеж, 2006.

- ПВЛ 1950.* – **Повесть временных лет** / Под ред. Д.С. Лихачева. Ч. I. Москва – Ленинград, 1950.
- ПВЛ 1990.* – **Повість врем'яних літ**. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Покас П.М.* О физическом типе древнерусского населения Правобережья Украины // **Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины**. Киев, 1984.
- Приселков М.Д.* **Троицкая летопись** (Реконструкция текста). Москва – Ленинград, 1950.
- Ромашов С.А.* Где находилась Черная Болгария? // **Восточная Европа в древности и средневековье**. Спорные проблемы. Москва, 1993.
- Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. **Путешествие в восточные страны**. Москва – Ленинград, 1957.
- Татищев В.Н.* **История Российская**. Т. II. Москва – Ленинград, 1963.
- Толочко П.* **Кочевые народы степей и Киевская Русь**. Киев, 1999.
- Толстов С.П.* Основные вопросы древней истории Средней Азии // **ВДИ**, 1938, № 1 (2).
- Толстов С.П.* **По следам древнехорезмийских цивилизаций**. Москва – Ленинград, 1948.
- Трофимова Т.А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // **СЭ**. № 1. Москва, 1946.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Город и область Саксин в XII–XIV вв. // **Древности Восточной Европы**. Москва, 1969.
- Фириштейн Б.Ф.* Черепа из насыпей возле Белой Вежи // **МИА**. №109. Москва, 1963.
- Швецов М.Л.* Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1981 г. // **НА ИА НАНУ**. Ф.э. №№ 10172, 10173, 10175.
- Швецов М.Л.* Отчет об археологических исследованиях могильника у хут. Зливки в 1983 г. // **НА ИА НАНУ**. Ф.э. №20959–20960.
- Шрамко Б.А.* **Древности Северского Донца**. Харьков, 1962.
- Lewicki T.* Un peuple iranien peu connu les “Arsija ou Orsiya” // **Hungaro – Turcica**. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976.
- Minorsky V.* **Hudud al-Alam**. The Regions of the World. London – Oxford, 1937.